

۱۴۶۱ پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

سرشناسه:	کلان فریبایی، محمدرضا، ۱۳۴۷ -
عنوان و نام پدیدآور:	اسلام و مسلمانان قفقاز در یک قرن اخیر / محمدرضا کلان فریبایی .
مشخصات نشر:	قم : مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، ۱۳۹۷ .
مرجع تولید:	پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ
شابک:	۹۷۸-۶۰۰-۴۲۹-۴۵۶-۰
وضعیت فهرست نویسی:	فیبیا
یادداشت:	کتابنامه
یادداشت:	چاپ دوم: ۱۳۹۸ (فیبیا) .
موضوع:	اسلام -- قفقاز; Islam -- Caucasus
موضوع:	مسلمانان -- قفقاز; Muslims -- Caucasus
موضوع:	ایران -- تاریخ -- انقلاب اسلامی، ۱۳۵۷ -- تأثیر بر کشورهای اسلامی
موضوع:	Influence on Islamic countries -- History -- Iran -- ۱۹۷۹
موضوع:	قفقاز شمالی (روسیه) -- تاریخ -- History -- Caucasus, Northern (Russia)
موضوع:	قفقاز -- تاریخ -- ۱۹۹۲ م. -- 1992 -- History -- Caucasus
شناسه افزوده:	جامعه المصطفی ﷺ العالمية، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ
رده بندی کنگره:	۱۳۹۷ الف ۵ / ک ۸ / ۶ / ۱۵ BP
رده بندی دیویی:	۲۹۷ / ۹۱۶۴۷
شماره کتابشناسی ملی:	۵۴۱۱۳۹۸

حق چاپ برای ناشر محفوظ است

اسلام و مسلمانان قفقاز در یک قرن اخیر

مؤلف: محمدرضا کلان فریبایی

چاپ دوم: ۱۳۹۸ ش / ۱۴۴۰ ق

ناشر: مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی ﷺ

● چاپ: نازجستان ● قیمت: ۵۶۰۰۰ ریال ● شمارگان: ۵۰۰ نسخه

مراکز پخش

- ایران، قم، خیابان معلم غربی (حجتیه)، نیش کوچه ۱۸
- تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۷۸۳۶۱۳۴ دزرنگان: داخلی ۰۱۰۵ ۳۷۸۳۹۳۰۹۰۱۰۵ +۹۸ ۲۵
- ایران، قم، بلوار محمدامین، سه راه سالاریه. تلفن: +۹۸ ۲۵ ۳۲۱۳۳۱۰۶

 <http://buy-pub.miu.ac.ir>

 @pub_almostafa

باسپاس از دست اندرکارانی که ما را در تولید این اثریاری رساندند.

- مدیر انتشارات: سید اباذر هاشمی هریکنندی
- مدیر تولید: جعفر قاسمی ابهری
- ناظر فنی: علی عبادی فرد
- ناظر گرافیک: مسعود مهدوی
- ناظر چاپ: نعمت‌الله یزدانی
- صفحه‌آرا: علی عبادی فرد

اسلام و مسلمانان قفقاز در یک قرن اخیر

محمد رضا کلان فریبایی

پژوهشگاه بین‌المللی
المصطفی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی فرا روی اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که همه به نوعی برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پای بندی به دین و سنت در مدیریت همه جانبه کشورها بسیار چالش برانگیز می نماید. از این رو مطالعات و پژوهش‌های به روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و عمق و اصالت اندیشه‌های ناب، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت تمامی بنیان گذاران این شجره طیبه، به ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری (دام ظلّه العالی) می باشد. «جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» برای تحقق این رسالت خطیر و در مسیر نشر معارف ناب محمدی علیه السلام «مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام» را تأسیس کرده است.

در پایان لازم می دانیم تلاش همه عزیزانی را که در نشر این کتاب سهمی داشته اند، سپاس گزارده، ارباب فضل و معرفت را به یاری بخوانیم تا ما را از دیدگاه‌های سازنده خویش بهره مند سازند.

مرکز بین المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

پیش‌گفتار

پژوهش در زمینه مطالعات تاریخ تحولات اجتماعی و هویت اسلامی مسلمانان در تاریخ معاصر، رویکرد نوینی دارد که پیشینه‌ای طولانی بر آن متصور نیست. با توجه به فعالیت جامعه‌المصطفی عَلَيْهِ السَّلَام العالمیه در فضای بین‌المللی، رصد تحولات اجتماعی و فرهنگی جوامع مسلمان، امری لازم و دانش‌بنیان برای این نهاد علمی خواهد بود. این مؤلفه وقتی با هویت اسلامی رابطه برقرار می‌کند و مختصات هویت فرهنگی مسلمانان را در مناطق مختلف بررسی کرده و علل پیشرفت و عوامل عقب‌ماندگی آن را تبیین و توصیف می‌کند، ضرورت موضوع برای نهادهای علمی - فرهنگی مانند جامعه‌المصطفی بیشتر از گذشته نمایان می‌گردد.

در پرتو پیروزی شکوهمند انقلاب اسلامی ایران، عرصه‌ای شگرف برای شناخت و شناساندن هویت اسلامی به جهان و زمینه‌ای برای تعامل با دیگر اندیشه‌های تمدنی فراهم گردید. نهادهای علمی و تحقیقاتی، تمام تلاش و همت خود را در جهت استفاده از این ظرفیت عظیم به‌کار گرفته و زمینه‌های لازم را برای گسترش و معرفی حقایق فرهنگ و تمدن اسلامی در سطح بین‌الملل را عملیاتی کردند.

گروه تاریخ و سیره پژوهشکده علوم اسلامی «پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی عَلَيْهِ السَّلَام» در راستای شناسایی و معرفی هویت فرهنگی -

اجتماعی مسلمانان، طرحی را ناظر به مؤلفه «اسلام و مسلمانان قفقاز در یک قرن اخیر» در دستور کار قرار داد تا براساس آن، پژوهشی در منابع محلی و کتابخانه‌ای و به‌ویژه مطالعات میدانی پیرامون هویت مسلمانان قفقاز صورت گرفته، تحولات پدید آمده در طول حاکمیت کمونیسم، تحلیل و بررسی انجام گیرد.

این کتاب که حاصل تلاش پژوهشگر ارجمند «حجت الاسلام والمسلمین محمدرضا کلان‌فریبایی» است، درصدد ارائه تصویری روشن از هویت اسلامی قفقاز جنوبی در قرن معاصر است. ایشان ضمن تبیین مفاهیم، از دیدگاه تاریخی به پدیده حضور اسلام در منطقه پرداخته و چگونگی گسترش آن در قفقاز جنوبی، شاخص‌های تجدید هویت اسلامی و موانع قابل‌تصور در مسیر آن را، با ارائه راهکارهای برون‌رفت از موانع، مورد واکاوی قرار داده‌اند.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ ضمن تقدیر از تلاش ایشان در تدوین این اثر برای معرفی و شناساندن هویت اسلامی مسلمانان قفقاز جنوبی و آشنایی فرهیختگان و دانش‌پژوهان عرصه تاریخ اجتماعی و تمدن اسلامی، از عنایت ریاست محترم پژوهشکده علوم اسلامی حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر عزالدین رضائزاد، مدیر محترم گروه تاریخ اسلام و سیره حجت‌الاسلام والمسلمین آقای دکتر حسین عبدالمحمدی و ارزیابان علمی اثر حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد دشتی و جناب آقای دکتر ولی کوزه‌گر کالجی و نیز از همکاری بخش‌های مختلف جامعه المصطفی ﷺ که امکان چاپ و نشر این پژوهش را در قالب یک کتاب فراهم کرده‌اند، تشکر و قدردانی می‌کند.

پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ

فهرست

مقدمه ۱۵

بخش اول: کلیات و مفاهیم

۱. کلیات و مفاهیم ۲۱

مفاهیم ۲۱

۱. تمدن ۲۱

۲. فرهنگ ۲۴

۳. هویت ۲۵

۴. قفقاز ۲۸

۲. جغرافیای قفقاز جنوبی ۳۱

نگاهی به تاریخچه قفقاز ۳۱

جغرافیای طبیعی قفقاز ۳۳

جغرافیای سیاسی - تاریخی قفقاز جنوبی ۳۴

موقعیت ژئواستراتژیک و ژئوپلیتیک قفقاز ۴۴

جغرافیای انسانی - تاریخی قفقاز ۴۵

۳. تاریخ قفقاز جنوبی ۴۹

جغرافیای تاریخی کشورهای معاصر قفقاز جنوبی ۴۹

۱. جمهوری آذربایجان ۵۰

اقتصاد و انرژی ۵۴

۲. جمهوری گرجستان..... ۵۸
- الف) قوم گرجی در قفقاز..... ۶۰
- ب) خط گرجی..... ۶۲
- ج) جغرافیایی انسانی و جمعیتی گرجستان..... ۶۵
۳. جمهوری ارمنستان..... ۶۹
- الف) پراکندگی جمعیتی..... ۷۲
- ب) استان‌ها و شهرهای مهم ارمنستان..... ۷۵
۴. ادیان و مذاهب در قفقاز جنوبی..... ۷۷
- ترکیب ادیان در قفقاز..... ۷۷
- مسیحیت ارتدوکس در قفقاز..... ۷۹
۱. تبشیر ارتدوکس در قفقاز..... ۸۳
۲. همبستگی مسیحیت ارتدوکس..... ۸۴
- دین یهود در قفقاز..... ۸۵

بخش دوم: سیر تحول تاریخی اسلام و مسلمانان در قفقاز تا پایان قرن نوزدهم

۱. بررسی عناصر گسترش اسلام در قفقاز..... ۹۱
- تاریخچه گسترش اسلام..... ۹۱
- عوامل گسترش فرهنگ اسلامی در قفقاز..... ۹۵
- عوامل گسترش فرهنگ اسلامی در آذربایجان..... ۹۷
- عوامل گسترش فرهنگ اسلامی در ارمنستان..... ۹۸
- عوامل گسترش فرهنگ اسلامی در گرجستان..... ۱۰۳
- رویش مشاهیر مسلمان در تفلیس..... ۱۰۹
- نقش صفوی - عثمانی در گسترش اسلام در قفقاز..... ۱۱۳
۲. تاریخ فرهنگ تشیع میان ملل مسلمان قفقاز..... ۱۱۹
- عوامل گسترش تشیع در قفقاز..... ۱۲۰
- رجال شیعه قفقازی..... ۱۲۲

۳. ویژگی های هویت فرهنگی و تمدنی ملل قفقاز..... ۱۲۷
- ویژگی کلی هویت فرهنگی قفقازیان ۱۲۷
- برخی شاخص های هویت فرهنگی ملل قفقاز..... ۱۲۹
۱. بیگانه ستیزی..... ۱۲۹
۲. مبارزات سیاسی..... ۱۳۲
۳. پان ترکیسم..... ۱۳۵
- بخش سوم: اسلام و مسلمانان قفقاز در دوران امپراتوری روسیه تزاری (۱۸۲۹- ۱۹۱۷)
۱. مظاهر هویت اسلامی معاصر قفقاز..... ۱۳۹
- قفقاز کانون تمدن اسلامی..... ۱۳۹
- هویت اسلامی در آذربایجان..... ۱۴۰
- گونه شناسی جنبش های اسلامی در آذربایجان..... ۱۴۲
- هویت اسلامی در گرجستان..... ۱۴۴
- گونه شناسی جریان های اسلامی در گرجستان..... ۱۴۹
- اماکن زیارتی در آذربایجان و گرجستان..... ۱۵۳
- ماه و ستاره؛ نماد هویت اسلامی آذربایجان..... ۱۵۹
- مساجد و مراکز علمی آذربایجان و گرجستان..... ۱۶۱
- مساجد شهرهای شیعه نشین گرجستان..... ۱۶۶
۱. شهر شیعه نشین مارنئولی..... ۱۶۶
۲. شهر شیعه نشین گاردابانی..... ۱۶۶
۳. شهرهای مسلمان نشین بولنیسی و دمانیسی..... ۱۶۷
- دانشگاه ها و رشته های علمی..... ۱۶۸
۲. سیر تحولات سیاسی- اجتماعی نژاد تزار در برابر مسلمانان..... ۱۷۳
- هژمونی عصر تزار در جوامع مسلمان اوراسیا..... ۱۷۳
- گسترش امپراطوری روسیه در سرزمین های اسلامی..... ۱۷۵
- استراتژی امپراطوری تزار در برابر مسلمانان..... ۱۷۸
- تاکتیک های تزار در مقابل مسلمانان..... ۱۸۲

بخش چهارم: اسلام و مسلمانان قفقاز در دوران اتحاد جماهیر شوروی (۱۹۱۷-۱۹۹۱)

۱. جریان شناسی (اسلام‌گرایی) معاصر قفقاز..... ۱۸۷
- پیشینه اسلام‌گرایی در قفقاز..... ۱۸۷
- گونه‌شناسی اسلام‌گرایی در قفقاز..... ۱۹۳
۱. اسلام سنتی و محافظه‌کار..... ۱۹۳
۲. اسلام حکومتی..... ۱۹۴
۳. اسلام بنیادگرا..... ۱۹۴
۴. نواندیشان مسلمان..... ۱۹۶
۵. مسلمانان و تجددخواهی..... ۱۹۶
- مطالبات جنبش اسلامی جدیدیسم..... ۱۹۷
- جنبش باسماچیان و حق سرنوشت..... ۲۰۲
- همگرایی یا واگرایی شیعیان قفقاز..... ۲۰۴
۲. عصر کمونیسم و تهاجم مجدد به هویت اسلامی..... ۲۱۳
- سه چهره متناقض؛ عامل تغییرات اساسی..... ۲۱۳
- تفکر مارکسیسم و چالش فرهنگ اسلامی..... ۲۱۴
- مارکسیسم و سیر تطور آن..... ۲۱۴
- مارکسیسم ارتدوکس..... ۲۱۶
- مارکسیسم تجدیدنظر طلب..... ۲۱۷
- مارکسیسم انقلابی..... ۲۱۸
- چالش‌های نظری ماتریالیسم تاریخی..... ۲۲۱
- نظریه انتقادی مکتب فرانکفورت..... ۲۲۵
۳. قرن بیستم و تحولات بنیادی در منطقه..... ۲۳۱
- وضعیت کلی اسلام و مسلمانان قفقاز در قرن بیستم..... ۲۳۱
- انقلاب روسیه ۱۹۱۷م..... ۲۳۲
- رهبران انقلاب روسیه (۱۹۱۷)..... ۲۳۶
- استراتژی رادیکال بلشویک‌ها و مسلمانان..... ۲۴۱

- سیاست‌های پیچیده کمونیسم و جامعه مسلمانان ۲۴۲
- نوسازی اسلامی و استراتژی رادیکال ۲۴۶
- نظام کمونیسم و قومیت‌گرایی ۲۵۰
- کمونیسم و عبور از سوسیالیسم ۲۵۴
۴. تحولات جدید در وضعیت مسلمانان قفقاز ۲۶۱
- قدرت‌های منطقه‌ای و تحولات قفقاز ۲۶۱
- تحول در نظام شورای مذهبی ۲۶۴
- توسعه تصوف و عرفان‌های کاذب ۲۶۵
- تحول اقتصادی و تغییر منابع درآمد ۲۶۸
- تعطیلی کارخانجات و منابع تولید ۲۶۹
- تحول نهادهای قضایی ۲۷۰
- تحول نظام فرهنگی ۲۷۲
- تحول کلی در سیستم آموزشی ۲۷۳
۱. تغییر خط و گسست هویت فرهنگی ۲۷۵
۲. انتخاب خط لاتین (۱۹۲۶) ۲۷۶
۳. به‌کارگیری خط سیریلیک (۱۹۵۸-۱۹۳۹) ۲۷۷
- بخش پنجم: اسلام و مسلمانان قفقاز پس از فروپاشی شوروی (۱۹۹۱-۲۰۱۷)

۱. فروپاشی شوروی و پیامدها ۲۸۳
- روسیه پساکمونیسم و چالش روابط مسلمانان ۲۸۳
- قدرت‌ها و کنترل ذخایر هیدروکربنیک ۲۸۴
- تحول ژئوپلیتیکی مناطق مسلمان‌نشین ۲۸۸
- رونق همکاری بین‌المللی و کاهش جنگ ۲۹۲
- تقابل روسیه پساکمونیسم با اسلام سیاسی ۲۹۳
۱. همکاری دولت‌های منطقه در سکولاریزه شدن ۲۹۷
۲. تجدید حیات دین در پساکمونیسم ۳۰۰
- رونق کلیسا و چالش هویتی مسلمانان ۳۰۲

- تشدید بنیادگرایی و سلفی‌گری در قفقاز..... ۳۰۵
- فعال شدن الگوی توسعه اروپا در قفقاز..... ۳۰۹
۲. گفتمان انقلاب اسلامی ایران در قفقاز..... ۳۱۹
- انقلاب اسلامی و منطق نظری..... ۳۲۱
- احیای تفکر دینی..... ۳۲۱
- انقلاب اسلامی؛ اسلام‌هراسی..... ۳۲۴
- انقلاب اسلامی؛ ایدئولوژی نوین..... ۳۲۴
- انقلاب اسلامی؛ تجدید هویت اسلامی..... ۳۲۵
- کرم‌لین مرکز کمربند سبز در برابر انقلاب اسلامی..... ۳۲۶
- انقلاب اسلامی و فروپاشی مارکسیسم..... ۳۲۸
- گفتمان‌های انقلاب اسلامی و کاهش تأثیرات عینی..... ۳۳۰
- انقلاب اسلامی و جمهوری‌های قفقاز جنوبی..... ۳۳۲
۳. موانع تجدید حیات اسلام در قفقاز..... ۳۳۹
- موانع فرهنگی..... ۳۴۰
۱. ایدئولوژی امپراتوری اسلاو..... ۳۴۰
۲. تمدن مسیحیت ارتدوکس شرق..... ۳۴۶
۳. اختلاف مسلمانان (فرق و مذاهب)..... ۳۴۷
۴. عصبیت و قومیت (تکثر اقوام و تبار)..... ۳۴۸
- موانع سیاسی - اجتماعی..... ۳۴۹
۱. نظام‌های سیاسی و دولت‌ها..... ۳۴۹
۲. نیازهای ژئوپلیتیکی و اقتضائات منطقه‌ای..... ۳۵۱
۳. جنگ میان ملت‌ها (مظالم سیاسی)..... ۳۵۳
۴. مدرنیته روسی و بومی‌گرایی اسلاوی..... ۳۵۶
۵. رادیکالیسم اسلام‌گرا و خشونت طلب..... ۳۵۸
۴. راهکارهای عبور از موانع تجدید حیات اسلام در قفقاز..... ۳۶۱
- راهکارهای داخلی..... ۳۶۲

۱. تقویت گفت‌وگوهای بین‌ادیانی ۳۶۳
۲. سناریو امت‌مسلمان - کنترل مناقشات مذهبی ۳۶۶
۳. توسعه مراکز علمی و پرهیز از تخریب یکدیگر ۳۷۱
۴. جلوگیری از حاکمیت رادیکالیسم ۳۷۴
۵. کنترل عناصر رادیکالیزه شدن قفقاز ۳۷۵
۶. تعامل جریان‌های اسلامی با دولت‌ها ۳۷۷
۷. توسعه فعالیت‌های مدنی ۳۸۰
۸. همگرایی فرهنگی ملل مسلمان ۳۸۳
- همکاری استراتژیک میان ایران و ترکیه ۳۸۶
- راهکارهای منطقه‌ای ۳۸۷
۱. مدل توسعه، نیاز حیاتی قفقاز ۳۸۷
۲. ضرورت رفع چالش میان ایران و قفقاز ۳۹۱
۳. موازنه متقارن جمهوری اسلامی ایران در قفقاز ۳۹۵
- موانع گسترش روابط جمهوری اسلامی ایران و قفقاز ۳۹۷
- رویکرد غرب‌محور گرجستان ۳۹۸
- رویکرد ایدئولوژیک یا گرایش به روسیه در قفقاز ۳۹۹
۱. چشم‌انداز منطقه در اصل تنش‌زدایی ۴۰۲
۲. همگرایی و تعامل علمی میان کشورها ۴۰۸
۳. تعیین راهبرد جدید جمهوری اسلامی ایران در اوراسیا ۴۱۱
۴. اولویت راهبردهای سیاسی و اقتصادی ۴۱۲
۵. توسعه سازمان آکو و تقسیم کار در اوراسیا ۴۱۳
- خلاصه و نتیجه‌گیری ۴۱۵
- پیوست‌ها ۴۱۹
- کتابنامه ۴۳۱